

УДК 343.33

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.83>

У. З. Коруч
кандидат юридичних наук,
начальник відділу міжнародних зв'язків
Тернопільського національного економічного університету
orcid.org/0000-0001-6999-8532

МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІІ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ

У науковій статті обґрунтовано значення міжнародних механізмів протидії пропаганді війни. Визначено *правові механізми*, які втілюються в нормах міжнародно-правових актів та мають загальнообов'язкове значення для міжнародної спільноти, яка приймає та ратифікує такі акти в національних законодавствах; *організаційні механізми* формуються у вигляді різних форм взаємодії суб'єктів міжнародного права у сфері протидії пропаганді війни, зокрема у вигляді різноманітних стратегічних програм ООН, конференцій та інших моделей відносин суб'єктів міжнародного права; *інституційні механізми*, які реалізуються в конкретній діяльності окремих структурних підрозділів ООН, регіоналах та інших організаціях, метою яких є протистояння пропаганді війни, або які наголошують на тому, що це є одним із напрямів їх діяльності, зокрема Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд тощо.

Автор зазначає, що правове закріплення будь-яких механізмів, заходів, засобів міжнародно-правової відповідальності чи заходів протидії пропаганді війни обов'язково повинно мати відповідний супровід на рівні національного законодавства. Ефективність лише міжнародно-правового переслідування буде недостатньою без наявності легальних підстав застосування до особи, яка скоїла злочин у вигляді пропаганди війни, заходів державного примусу в межах кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності. Лише це характеризуватиме ефективність системи протидії таким злочинам.

Автор констатує той факт, що пропаганда війни перетворюється на стійкий інструмент ведення інформаційної та гібридної війни, а тому доцільно проводити упереджуючий аналіз та правове моделювання пошуку нових ефективних механізмів кримінального переслідування за вказаний вид злочину, навіть із можливістю його родової диверсифікації та виокремлення нових складів злочину, наприклад, «інформаційний тероризм»; «кібертероризм»; «інформаційна війна».

У статті проаналізовано, що запровадження стандарту ISO/IEC 27032 суттєво підвищить моніторингові, аналітичні та наглядові можливості вітчизняних правоохоронних органів у сфері протидії та кримінального переслідування за скоєння злочинів із пропаганди війни. Визначено, що основна цінність Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 року в тому, що вона закріплює на загальноєвропейському рівні наступні важливі аспекти реалізації політики із протидії пропаганді війни, які повинні застосовуватись в Україні.

Обґрунтовано необхідність підвищення інтенсивності міжвідомчої співпраці та її закріплення на рівні Стратегії взаємодії України та ЄС у сфері протидії пропаганді війни. Зокрема доцільно розширити співпрацю з такими інституціями: East Strat Com Task Force, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats; The NATO Strategic Communications Centre of Excellence

Ключові слова: пропаганда, пропаганда війни, протидія, міжнародні механізми, Резолюція Парламенту ЄС.

Koruts U. Z. INTERNATIONAL MECHANISMS TO COUNTER THE PROPAGANDA OF WAR

The article substantiates the essence of international mechanisms of counteraction to propaganda of war. Defines the following groups: *legal mechanisms* that are embodied in the norms of international legal acts and are of universal importance for the international community, which adopts and ratifies such acts in national legislation; *organizational mechanisms* are formed in the form of various types of interaction of subjects of international law in the field of counteraction to propaganda of war, in particular in the form of various strategic programs of the UN, conferences and other models of mutual relations of subjects of international law; *institutional mechanisms* that are implemented in the specific activities of individual UN agencies, regions and other organizations aimed at countering propaganda of war, or which emphasize that this is one of their activities, including the UN International Court of Justice, the International Criminal Court, etc.

The author notes that the legal consolidation of any mechanisms, measures, means of international legal responsibility or measures to counter propaganda of war must be accompanied by appropriate support at the level of national legislation. The effectiveness of international law prosecution alone will be insufficient without the existence of legal grounds for the application to a person who has committed a crime in the form of propaganda of war, measures of state coercion within the framework of criminal prosecution and prosecution. Only this will characterize the effectiveness of the system of counteraction to such crimes.

The author states the fact that war propaganda is becoming a stable tool for information and hybrid warfare, and therefore it is advisable to conduct a preliminary analysis and legal modeling of the search for new effective mechanisms of criminal prosecution for this crime, even with the possibility of its generic diversification and separation of new crimes for example, "information terrorism"; "Cyberterrorism" "information war".

The author conducts the detailed analysis that the introduction of the ISO/IEC 27032 standard will significantly increase the monitoring, analytical and supervisory capabilities of domestic law enforcement agencies in the field of counteraction and criminal prosecution for war crimes. It is determined that the main value of Resolution of the EU Parliament of 23.11.2016 is that it enshrines at the European level the following important aspects of the implementation of anti-war propaganda policies to be applied in Ukraine.

The necessity of increasing the intensity of interdepartmental cooperation and its consolidation at the level of the Strategy of cooperation between Ukraine and the EU in the field of counteracting war propaganda is substantiated. In particular, it is advisable to expand cooperation with the following institutions: East Strat Com Task Force, The European Center of Excellence for Countering Hybrid Threats; The NATO Strategic Communications Center of Excellence.

Key words: propaganda, war propaganda, counteraction, international mechanisms, Resolution of the EU Parliament.

Постановка проблеми. Міжнародно-правовий рівень протидії пропаганди та запобігання військових конфліктів та агресії характеризується однозначним осудливим ставленням світової спільноти до будь-яких проявів пропаганди війни. Пропаганда війни визнається злочином, а тому відповідальність за неї передбачена національним кримінальним законодавством майже всіх країн-членів ООН. Будь-який регіональний військово-політичний альянс, союз чи організація у своїх установчих документах декларує захисний характер свого існування, обґрунтовуючи потенційну можливість протистояти військовій агресії в регіоні, але в будь-якому разі виступає із засудженням військових дій та пропаганди війни.

Існування демократичних держав неможливе без чіткої відмови від наступальної військової агресії щодо третіх країн та заборону в будь-якій формі пропаганди війни як засобу досягнення зовнішньополітичних цілей чи цілей внутрішньодержавного сталого розвитку. Навіть сама концепція сталого розвитку, яка сприймається як нова парадигма державно-управлінських відносин та організації діяльності механізму держави – сама собою відкидає війну як потенційно можливий спосіб міжнародно-політичного співіснування націй.

Можемо констатувати той факт, що пропаганда війни на міжнародно-правовому рівні ввійшла в перелік усталених рудиментів ведення міжнародно-політичної боротьби та перетворилась на індикатор демократичності національного уряду будь-якої країни.

Метою статті є дослідження та аналіз міжнародних механізмів протидії пропаганді війни, їх ефективність та результативність.

Окремі питання та проблематика наукового дослідження частково висвітлена в наукових працях І. Малик, А. Мартинюк, П. Пекар, Г. Хоружий.

Виклад основного матеріалу. Починаючи аналіз із закріплення механізмів правового характеру, необхідно вернути увагу на те, що нами вже проводився аналіз правового забезпечення протидії пропаганді війни в Україні, а також аналіз міжнародно-правових актів у цьому напрямі. Тому в межах дослідження проблематики закріплення саме механізмів необхідно звернути увагу на низку головних аспектів.

Власне перелік міжнародних механізмів протидії пропаганді війни зводиться до таких груп:

– правові механізми, які втілюються в нормах міжнародно-правових актів та мають загально-

обов'язкове значення для міжнародної спільноти, яка приймає та ратифікує такі акти в національних законодавствах. Такі механізми частіше за все імплементуються в національне законодавство або шляхом ратифікації актів, або шляхом прямого включення окремих положень міжнародно-правових актів у національне, переважно кримінальне, законодавство;

– організаційні механізми формуються як різні форми взаємодії суб'єктів міжнародного права у сфері протидії пропаганді війни, зокрема у вигляді різноманітних стратегічних програм ООН, конференцій та інших моделей відносин суб'єктів міжнародного права;

– інституційні механізми, які реалізуються в конкретній діяльності окремих структурних підрозділів ООН, регіоналах та інших організаціях, метою яких є протистояння пропаганді війни, або які наголошують на тому, що це є одним із напрямів їх діяльності, зокрема Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд тощо.

Зазначимо, що Україною було ратифіковано основні міжнародно-правові акти у сфері протидії пропаганді війни: Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949; Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни від 18.10.1907 року. Крім того, українська делегація, а саме представники УРСР (незважаючи на те, що Україна входила до складу СРСР), як одна із засновниць ООН ще в 1947 році приєдналася до прийняття резолюції 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, які повинні бути вжиті проти пропаганди та розпалювачів нової війни», відповідно до якої засуджується будь-яка форма ведення пропаганди, «що має на меті або здатної створити або посилити загрозу миру, призвести до порушення миру або спричинити акти військової агресії». [1]. Ця резолюція стала фундаментом для побудови системи міжнародного права у сфері протидії пропаганді війни, але що найголовніше – стала одним із визначальних кроків на шляху до реальної протидії такій пропаганді. За своїм змістом Резолюція 110 (II) є декларацією готовності та рішучості у протидії пропаганді війни, а тому її значення повинно зводитись до установчих доктринальних документів.

Пізніше, в 1950 році, за результатами Нюрнберзького процесу почали з'являтися перші реальні механізми міжнародно-правового забезпечення протидії пропаганді війни. На другій сесії Комісії з міжнародного права в 1950 році були розробле-

ні та представлені Генеральній Асамблеї ООН як частина доповіді «Принципи міжнародного права, визнані статуттом Нюрнберзького трибуналу». Відповідно до Принципу VI «планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, угод або запевнень та участь у діях чи змові, спрямованих для реалізації кожної з визначених дій» визнаються злочинами проти миру [2]. Таким чином відбувається міжнародно-правове затвердження пропаганди війни як злочину, а тому саме ці принципи стали тим базисом, на підставі якого у КК України було імплементовано склад злочину «пропаганда війни» та передбачена відповідальність за його скоєння.

Але значення самого вказаного принципу не варто переоцінювати. Так, В.Ф. Антипенко звертає увагу на ту обставину, що «міжнародно-правова відповідальність має відчутну специфіку, оскільки за своєю сутністю вона є публічно-правовою, а правова її природа не має ознак приватноправової, або кримінально-правової [3, с. 318–320]. Таким чином, існування такого виду злочину, як пропаганда війни на рівні визнаному протиправною, негативною та осудною поведінкою міжнародно-правовими актами не означає кримінальної караності за нього, оскільки на національному рівні та в національному законодавстві немає механізмів застосування до особи, яка її вчинила, засобів державного примусу.

З огляду на цю тезу ми наголошуємо на тому, що Україна не лише приєдналась до всіх наведених вище міжнародно-правових документів, але в національному кримінальному законодавстві передбачено окремий склад злочину «пропаганда війни» (ст. 436 КК України). А огляд відкритих даних щодо кількості кримінальних проваджень, відкритих за цією статтею, за інформацією Єдиного державного реєстру судових рішень, перевищує показник у 80 кримінальних справ, матеріали яких передані до суду. Щоправда кількість вироків, винесених за ознаками скоєння такого злочину, є вкрай низькою, лише 4 з них винесено протягом 2015–2020 рр.

Таким чином, імплементація відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 436 КК України, є наслідком практичного застосування та правового закріплення міжнародно-правових механізмів протидії війни, але ефективність їх реального застосування в сучасних умовах в Україні залишається низькою.

Але цікавою є також думка І.П. Сафіуліної про те, що «в сучасному міжнародному праві систематичні, достовірно підтверджені грубі порушення прав людини й основних свобод, такі, наприклад, як пропаганда війни, не можуть розглядатись як кримінально карані діяння, які входять виключно до внутрішньої компетенції держави. Право

держави судити в національних судах своїх громадян чи інших осіб, які вчинили злочини на території певної держави, не виключає індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб за вчинення міжнародних злочинів у міжнародних трибуналах спеціального або постійного характеру» [4, с. 6–7].

Певним чином кореспондується з цією тезою й позиція Ю.В. Малишевої, яка, звертаючи увагу на відсутність можливості підпорядкування держав одна одній як незалежних суб'єктів міжнародного права, зокрема й у питаннях кримінального переслідування, навіть за злочини, визнані на міжнародному рівні – зумовлює особливості механізму примусу, відповідно до якого «охорона прав та інтересів його суб'єктів у разі необхідності може здійснюватись через примус самими суб'єктами» [5, с. 35]. Заходи міжнародно-правового примусу матимуть значення для держави лише в разі міжнародно-правового засудження особи за скоєння такого злочину. Але в національних масштабах особливого значення набувають лише заходи кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка такі злочини скоїла.

У цьому контексті слушною є теза І.І. Котлярова про те, що навіть загальновизнаність та закріплення на рівні національного кримінального законодавства принципів міжнародно-правової відповідальності за пропаганду війни мають форму лише принципів, вони не несуть практичних негативних наслідків для конкретної особи без запровадження спеціальних санкцій [6, с. 103–105]. Таким чином, ми доходимо висновку, що правове закріплення будь-яких механізмів, заходів, засобів міжнародно-правової відповідальності чи заходів протидії пропаганді війни обов'язково повинно мати відповідний супровід на рівні національного законодавства. ефективність лише міжнародно-правового переслідування буде недостатньою без наявності легальних підстав застосування до особи, котра скоїла злочин у вигляді пропаганди війни, заходів державного примусу в межах кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності. Лише це характеризуватиме ефективність системи протидії таким злочинам.

Тому національна практика застосування міжнародно-правових механізмів протидії пропаганді війни ознаменувалась послідовним прийняттям низки законодавчих актів. Зокрема, йдеться про Закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»; «Про національну безпеку України»; «Про санкції»; «Про систему іномовлення України» тощо. Наведені законодавчі акти не містять у собі конкретних санкцій за пропаганду війни, але їх сукупність визначає конфігурацію реалізації

державної політики у сфері протидії пропаганди війни, створення безпечого інформаційного середовища, забезпечення сталого розвитку системи протидії будь-яким проявам агресії, а також установлення принципів організацій суспільних відносин щодо використання інформації.

У контексті проведеного дослідження звернемо увагу на нові міжнародні стандарти ISO/IEC 27032 щодо гарантування безпеки в інформаційній сфері, які не мають загальнообов'язкового характеру для всіх країн світу, а тому їх запровадження в національне законодавство як методологічних розробок та технологічних вимог до організації аналітичного, технологічного забезпечення інформаційних процесів є волею держави [7]. В Україні на сьогодні ці стандарти, на жаль, не впроваджені в повному обсязі, але об'єктивно через недостатній технологічний рівень вітчизняної сфери інформаційних відносин. Однак варто зауважити, що запровадження стандарту ISO/IEC 27032 суттєво підвищить моніторингові, аналітичні та наглядові можливості вітчизняних правоохоронних органів у сфері протидії та кримінального переслідування за скоєння злочинів із пропаганди війни.

Зі свого боку, варто взяти до уваги Резолюцію Парламенту ЄС від 23.11.2016 року «Стратегічні комунікації ЄС у контексті протидії пропаганді проти нього, що ведеться третіми сторонами» [8], змістом якої стали пропозиції щодо протидії російської пропаганди, що є частиною гібридної війни й націлена на те, щоб спотворити правду, посіяти сумніви й ворожнечу між країнами союзу, послабити стратегічну єдність ЄС і його північноамериканських партнерів, паралізувати процес прийняття рішень, дискредитувати інститути ЄС і трансатлантичне партнерство [9, с. 97–101].

Основна цінність Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 року в тому, що вона закріплює на загальноєвропейському рівні такі важливі аспекти реалізації політики із протидії пропаганди війни, які повинні застосовуватись в Україні:

- поглиблення співпраці між ЄС та НАТО, зокрема у сфері кібербезпеки, запровадження нових механізмів обміну та захисту інформації від негативного впливу третіх сторін;

- підвищення інтенсивності та змістовності стратегічних комунікацій між ЄС та НАТО, а також всередині безпечого простору ЄС щодо протидії пропаганди війни;

- допомога медіасегменту країн-сусідів ЄС, зокрема її асоційованих членів у сфері протидії загрозам пропаганди війни, інформаційної війни, дезінформації тощо;

- визначення серед основних інформаційних загроз та джерел пропаганди війни РФ, оскільки, на думку ЄС, саме її антиєвропейська політика стала джерелом основних інформаційних загроз

стабільності європейського економічного співробітництва та політичної стабільності основних стовпів ЄС.

Останнє свідчить про необхідність якнайшвидшого приєднання України до цієї резолюції, винесення низки власних нормативно-правових актів, спрямованих на схвалення та прийняття положень цієї резолюції як основи для подальшого розвитку політики у сфері забезпечення тільності інформаційного середовища. Наприклад доцільно було б у вигляді Постанови Верховної Ради України відобразити заяву про подолання інформаційної агресії з боку РФ та її наслідків за аналогією з Постановою Верховної Ради України від 21.04.2015 № 337-VIII, якою було прийнято заяву «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» [10].

Зі свого боку, аналізуючи положення Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 та порівнюючи окремі з них із положеннями Доктрини інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 25.02.2017 № 47/2017, доходимо висновків, що низка заходів і засобів протидії пропаганді війни, викладених у Резолюції, знайшли свій відбиток і в Доктрині. Зокрема, але не тільки, необхідно звернути увагу на такі пріоритети державної політики в інформаційній сфері, спрямовані на гарантування інформаційної безпеки:

- оптимізація законодавчих механізмів реалізації зобов'язань України в межах Європейської конвенції про транскордонне телебачення щодо держав, які не є підписантами зазначеної Конвенції;

- створення й розвиток структур, котрі відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, насамперед у Збройних Силах України, з урахуванням практики держав – членів НАТО;

- розвиток і захист технологічної інфраструктури забезпечення інформаційної безпеки України;

- забезпечення повного покриття території України цифровим мовленням, насамперед у прикордонних районах, а також тимчасово окупованих територій [11].

Загалом, варто зауважити на тому, що потребує подальшого та більш плідного співробітництва України та ЄС, а також України та НАТО у сфері гарантування інформаційної безпеки. Різні форми та механізми такого співробітництва потребують відповідного організаційно-правового оформлення засобами нормативних актів, зокрема на рівні міністерств та відомств. Їх пряма взаємодія у сфері обміном інформацією, аналітичним забезпеченням засобів протидії гібридної та інформаційної війни, а також підвищенням якості методологічного забезпечення криміналістичних підрозділів у контексті підвищення динаміки та можливостей кримінального переслідування за скоєння злочинів у вигляді пропаганди війни – все це повинно

стати сучасним трендом розвитку державної політики у сфері інформаційної безпеки. Про це зокрема наголошується в дослідженнях В. Мартинюка, М. Гончар, А. Чубика, С. Жук [12]. Із цього робимо висновок про необхідність підвищення інтенсивності міжвідомчої співпраці та її закріплення на рівні Стратегії взаємодії України та ЄС у сфері протидії пропаганді війни. Зокрема доцільно розширити співпрацю з такими інституціями:

– оперативною робочою групою зі стратегічних комунікацій Європейського Союзу (East Strat Com Task Force, працює з 2015 року) – в контексті обміну інформацією про скоєння злочинів із пропаганди війни в кіберпросторі;

– Європейським центром протидії гібридним загрозам (The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, працює із 2017 року) – в контексті моніторингу, аналітичного забезпечення та обміну даними щодо потенційних ризиків пропаганди війни в інформаційному просторі;

– Центром передового досвіду з питань стратегічних комунікацій НАТО (The NATO Strategic Communications Centre of Excellence) – в контексті розширення спроможності й потенціалу співпраці Україна–НАТО у сфері стратегічних комунікацій та попередження інформаційних загроз, джерелом яких НАТО на сьогодні розглядає РФ.

Окрім того, що така співпраця між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством оборони України та зазначеними вище центрами й організаціями матиме утилітарне значення для підвищення ефективності кримінально-правового переслідування злочинів із пропаганди війни, такий рівень співробітництва суттєво наблизить Україну до членства в НАТО та створюватиме передумови для розширення безпекового простору НАТО на територію України.

Висновки. Але, підсумовуючи викладене вище, ми доходимо того, що практичне правове закріплення міжнародних механізмів протидії війни в Україні відбувається в основному на двох із трьох рівнях:

– власне правовому – шляхом прийняття нормативно-правових актів у сфері протидії пропаганди війни, в яких дублюються, уточнюються чи імплементуються окремі положення міжнародного права в означеній сфері, або ратифікуються окремі міжнародно-правові акти;

– організаційному – шляхом розробки інструментів, механізмів та засобів реалізації кримінального переслідування за злочини пропаганди війни, а також запровадження механізмів взаємодії вітчизняних органів держави, на які покладено обов'язок гарантування інформаційної

безпеки, із європейськими структурами та структурами НАТО.

Пропаганда війни перетворюється на стійкий інструмент ведення інформаційної та гібридної війни, а тому доцільно проводити упереджуючий аналіз та правове моделювання пошуку нових ефективних механізмів кримінального переслідування за вказаний вид злочину, навіть із можливістю його родової диверсифікації та виокремлення нових складів злочину, наприклад, «інформаційний тероризм»; «кібертероризм» «інформаційна війна».

Література

1. Резолюція 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни» від 03.11.1947. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_274#Text.
2. Принципы международного права, признанные статутом Нюрнбергского трибунала и нашедшие выражение в решении этого Трибунала. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/principles.shtml
3. Антипенко В. Міжнародне публічне право. Київ : НАУ, 2012. Том 2. 348 с.
4. Сафиуллина И. Нюрнбергские принципы и их влияние на формирование международных уголовных судов в современных условиях: автореф. дисс. канд. юрид. наук. Казань, 2003. 25 с.
5. Малишева Ю. Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.11. Київ : НАН України, Ін-т держави і права імені В. Корецького, 2016. 234 с.
6. Котляров И. Преимущество Нюрнбергских принципов в международном гуманитарном праве. *Московский журнал международного права*. 2006. № 4. С. 93–109.
7. ISO/IEC 27032, Information technology – Security techniques – Guidelines for cybersecurity. 2012. 50 p.
8. European Parliament resolution of 23 November 2016 on EU strategic communication to counteract propaganda against it by third parties. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-ТА-2016-0441+0+DOC+XML+V0//EN>.
9. Антонюк В. Організаційно-правові засади формування та реалізації державної політики інформаційної безпеки України : дис. ... к. наук з держ. упр.; спеціальність 25.00.02. Київ : НАДУ. 2017. 217 с.
10. Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» : Постанова Верховної Ради України від 21.04.2015 №337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19>.
11. Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>.
12. Мартинюк А. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства : Аналітичний документ [колегія авторів]. Київ, 2018. 106 с.